

УДК 811.161.3:398.91

© Я. Я. Іваноў

ВАРЫЯНТЫ ПАРЭМІЯЛАГІЧНЫХ АДЗІНАК У МАЎЛЕННІ ПА-ЗА МЕЖАМІ ТЛУМАЧАЛЬНАГА СЛОЎНІКА ПРЫКАЗАК (матэрыялы да ўкладання парэміялагічных слоўнікаў беларускай мовы як замежнай і як няроднай ва ўмовах білінгвізму)

Ключевые слова: белорусский язык как иностранный, пословица, толковый словарь пословиц, варианты пословиц.

Keywords: Belarusian language as a foreign language, proverbs and saying, Dictionary of Proverbs, variability proverbs and saying.

Рассматриваются варианты пословиц в речи как дидактический материал при преподавании белорусского языка как иностранного. Приводятся варианты белорусских пословиц, которых нет в толковом словаре пословиц белорусского языка.

Variations in the proverbial speech as didactic material for teaching Belarusian language as a foreign determined. Variations of proverbs that are not in the Dictionary Belarusian Proverbs are listed.

Многія парэміялагічныя адзінкі маюць некалькі фармальных варыянтаў свайго ўжывання ў маўленні. Такія варыянты павінны фіксавацца і апісвацца паводле ступені ўжывальнасці ў маўленні ў тлумачальных слоўніках прыказак, што набывае асаблівую значнасць пры выкладанні мовы як замежнай, паколькі ў вусных і пісьмовых тэкстах тыя ці іншыя варыянты адной і той жа прыказкі сустракаюцца часцей або радзей і маюць у сваім складзе або ўстарэлыя, або неалагічныя, або выразна нацыянальна-культурна маркіраваныя лексічныя кампаненты.

У тлумачальным слоўніку прыказак беларускай мовы І. Я. Лепешава і М. А. Якалцэвіч зафіксаваны фармальныя варыянты многіх прыказак [2]. Аднак у мастацкіх і публіцыстычных тэкстах часта сустракаюцца такія варыятыўныя формы прыказак, якія не адлюстраваны ў тлумачальным слоўніку, а г. зн. не могуць выкарыстоўвацца пры выкладанні і самастойным вывучэнні беларускай мовы як замежнай (і як няроднай ва ўмовах руска-беларускага білінгвізму).

Ніжэй падаюцца варыянты прыказак з ілюстрацыямі іх ужывання ў мастацкіх і публіцыстычных тэкстах. Трэба зазначыць, што сярод прыведзеных варыянтаў сустракаюцца не толькі неалагічныя, якіх, дарэчы, вельмі шмат у фразеалагічных адзінках беларускай мовы [1]. У тлумачальным слоўніку не адлюстраваны многія варыянты прыказак, якія зафіксаваны ў іншых даведніках па беларускай парэміялогіі [3; 4; 5; 6; 7]. У дачыненні

да астатніх актуальнай застаецца праблема размежавання варыянтаў і індыўідуальных мадыфікацый прыказак. Аб'ектыўным і агульнапрынятым крытэрыем такога размежавання з'яўляецца рэгулярнае ўжыванне варыянтаў прыказак ў маўленні ў адрозненне ад адзінкавых, разовых ужыванняў індыўідуальных мадыфікацый прыказак. Усе паладзеныя ніжэй варыянты прыказак неаднаразова (не менш за 3-4 разы) зафіксаваны ў маўленні.

Ад сябе самога не схаваешся. Што з таго, што ў нечым ты раскаешся, Спавадальна ў грудзі патаўчэш? Ад сябе самога не схаваешся, Ад сябе самога не ўцячэш. Лёгка мы сабе грахі даруем. Іншых б'ём з-за дробнае віны, Ад малой няўдачы ўжо гаруем, Забываем гора дзён вайны. (Панчанка П. Прылучэнне). Варыянт прыказкі: **Ад <самога> сябе не ўцячэш.** *Толькі сам зможаш, здольны рашыць сваё, набалелае, патрэбнае.* – Янкоўскі, с. 180: Ад самога сябе не ўцячэш [2, с. 70].

Бачыў бог, што не даў свінні рог, а мужыку панства. *Так, у трагікамедыі Я. Купалы “Тутэйшыя”, напісанай у 1922 г. і апублікаванай у 1924 г., гэта слова [Бог] сустракаецца толькі як кампанент у складзе фразеалагізма “ні богу свечка ні чорту качарга” і крыху перайначанай прыказкі “Бачыў бог, што не даў свінні рог, а рэгістратару панавання”, а з усіх іншых яго твораў савецкага часу ўжываецца толькі аднойчы – у вершы “Піянерскае”. (Лепешаў І. Бог і вялікая літара). Варыянт прыказкі: **Не дай бог свінні рог, а мужыку панства.** *Кажуць пра таго, хто, атрымаўшы багацце ці ўладу, пачынае несправядліва адносіцца да такіх, якім быў сам, злоўжываць сваім становішчам.* – Насовіч, с. 96: Не дай бог свінні рог, а мужыку панства; *Рапановіч*, с. 68: Не дай бог свінні рог: нічога па дарозе не прапусціць; *Рабкевіч*, с. 134: Не дай бог свінні рог [2, с. 365–366].

Гарбатага і магіла не выправіць. “Можа, як перавыхаваем вашага”, – сказаў ён да гаспадыні, на што тая коратка буркнула: “Гарбатага і магіла не выправіць” – і змоўкла. Азевіч трохі падзівіўся, тым больш што Дарошка ніяк не адрэагаваў на з'едлівую рэпліку жонкі, хіба што ніжэй схліў твар над глінянай міскай з кашай. (Быкаў В. Сцюжа). Варыянт прыказкі: **Гарбатага магіла выправіць (выпрастае).** *Чые-н. перакананні, недахопы, заганы не выправіш. Кажуць з перакананнем, што хто-н. не зменіцца ў лепшы бок. Сін.: Крывое дрэва не выпраміш; Як удасца жарабё з лысінкай, дык і здохне такім.* – Насовіч, с. 27: Гарбатага адна магіла спраміць; *Раманаў*, с. 231: Справіць гарбатага магіла; *Прыказкі*, кн. 2, с. 303: Гарбатага хіба магіла выпрастае (выпраміць) [2, с. 134].

Добры шавец заўсёды без ботаў ходзіць. Лаўрэн з-за гэтага вельмі ганарыўся, што можа дзецям дапамагчы. Няважна, калі харчавання даводзіцца адной капустай, гарохам, панцаком ды бульбай, што найгоршай,

якую парсюку пакінуў, – добры шавец заўсёды без ботаў ходзіць. (Карпюк А. Карані). Варыянт прыказкі: **Шавец заўсёды <ходзіць> без ботаў.** *Той, хто робіць што-н. для іншых, не мае магчымасці зрабіць гэта для сябе.* **Сін.:** *Ганчар гаршкі лепіць, а сам у чарапку <есці> варыць; Шавец у падзёртых ботах ходзіць. – Федароўскі, с. 237: Кажан шавец без ботаў ходзіць [2, с. 595].*

Дрэжны прыклад заразлівы. Мілер паказаў усяму свету, што пісьменнік можа быць “нехарошым” і беспакарана грашыць супраць усіх нормаў, матывуючы гэта тым, што ён чалавек. Дрэжны прыклад заразлівы, і індывідуальны жыццёва-літаратурны досвед (досыць спрэчны з маральнага пункту гледжання) выглядае цяпер на сапраўдны архетып, звяртацца да якога лічаць за гонар дзясяткі твораў. (Наша ніва. 5 красавіка 2002 г. № 13). Варыянт прыказкі: **Благія прыклады заразлівыя.** *І другім хочацца рабіць так, як зрабіў нехта іншы. – Ліцвінка, с. 105: Дрэжны прыклад заразлівы [2, с. 89–90].*

Дурная тая дамова, дзе вала бадзе карова. Каб магла вярнуць усё перажытае, то ўжо ведала б, як карыстацца воляй. Стала б сапраўднай паняй. Не, над мужам верх не брала б, бо дурная тая дамова, дзе вала бадзе карова. Але і не забывала б, што гаспадар – адзін куток у доме, гаспадыня – тры. (Карпюк А. Белая дама). Варыянт прыказкі: **Кепская (бедная) тая дамова, дзе вала бадзе карова.** *Гаворыцца як насмешка над мужам (ці мужчынам), калі ім кіруе, бярэ над ім верх жонка (ці жанчына).* **Сін.:** *Гора табе, воле, калі цябе карова коле; Няхай той бык здохне, якога пабора карова. – Насовіч, с. 39: Дурная тая дамова, дзе вала бадзе карова; Прыказкі, кн. 2, с. 52: Бедная тая дамова, дзе вала бадзе карова [2, с. 273].*

Жабраку пажар ужо не страшны. <...> пад пагрозай банкруцтва апынулася ўжо не адно, а дзесяткі прадпрыемстваў, якія не атрымаюць неабходнай для вытворчасці інструментальнай аснасткі. Канечне, у іх ёсць права спагнаць “з вінаватых” няўстойку. Але жабраку пажар ужо не страшны. (Магілёўская праўда, 14 лютага 1992 г., № 25). Варыянт прыказкі: **Голаму разбой не страшан (не страшны).** *Бедны чалавек не баіцца пагроз, бо яму няма чаго губляць. Голы разбою не баіцца. – Насовіч, с. 26: Голаму разбой не страшан; Прыказкі, кн. 1, с. 410: Голы разбою не баіцца. [2, с. 137].*

Жывы будзем – не памром. Валока хацеў усміхнуцца, але ў галаве ўраз балюча кальнула, і твар яго зморшчыўся ў пакутнай гримасе. – Болна? [– Немсц] – Ладна, – паморшчыўця баец [Валока]. – Жывы будзем – не памром. (Быкаў В. Адна ноч). Варыянт прыказкі: **Будзем жывы – не памром.** *Жартаўлівае выказванне як спадзяванне, што ўсё павінна быць някепска. – Прыказкі, кн. 2, с. 219: Не памрэ, дык жыў будзе [2, с. 100].*

І да мяса трэба закраса. У беларусаў ёсць такая загадка-прыслаўка: “І да мяса трэба закраса” або “Недасол у місе – перасол на спіне”. Без солі ў любой страве і ў любой справе прэсна. (Барадулін Р. Соль). Варыянт прыказкі: **Няма мяса – і гэта не закраса (не прыкраса).** *Ужываецца як ацэнка чаго-н. нязначнага, не вартага ўвагі.* – Прыказкі, кн. 1, с. 247: Няма мяса – і гэта не прыкраса [2, с. 404].

Маладосць – дурносьць. – Айцец Антоній, вы жывы? – Жывы, Цімафей Андрэвіч. Вылузацца паспелі з блакады... От хачу, каб отрака майго запісалі да сябе: Аляксей Антонавіч Гарашун. Ты, сын, ідзі во да таго стала, а мы тут пагаворым... – штурхнуў Гарашун сына ў спіну. Калі той адышоўся працягваў: – Толькі ён не Гарашун пішацца, а Харашун. – А чаго так? – Маладосць – дурносьць... Мяне як пасадзілі ў пачатку саракавога, дык ён адрокся ад майго прозвішча, ад мяне. У камсамол хацеў каб прынялі. (Місько П. Мора Герадота). Варыянт прыказкі: **Малое – дурное.** *Кажуць пра малага часцей як прабачэнне за якія-н. яго дзеянні, наводзіны, словы.* – *Ляцкі*, с. 21: Моладасць – дурнасць; *Федароўскі*, с. 175: Малады – дурны [2, с. 315–316].

Малое, што дурное. – Дзед, – сказаў Іванка, – аддай мне наган. Во, ісіны бог, я страляць з яго не буду. Мне трубачкі шкада. Не той, што з дзядоўніку, а той, жалезнай, дзе ходзіць баёк... Аддай, дзед. – Не ведаю я, Іванка, што з табой і рабіць... – А ты не рабі, ты дай... – Хто яго ведае, куды яго дзеў? Ты думаеш, мне ў галаве... – Не мані, дзед. Я ведаю: ты схваў. – А што, калі нам вунь там, дзе снапы зложаны, ля сцяны паглядзець? – Ой, чаму я не здагадаўся! Паглядзеў, пашукаў Іванка рукамі: ёсць! “Ох, малое, што дурное. Але ж і я дурны...” – Дай-ка сюды, я патрон выму. Дай мне гэтую рагазу. (Стральцоў М. Адзін лапаць, адзін чунь). Варыянт прыказкі: **Малое – дурное.** *Кажуць пра малага часцей як прабачэнне за якія-н. яго дзеянні, наводзіны, словы.* – *Ляцкі*, с. 21: Моладасць – дурнасць; *Федароўскі*, с. 175: Малады – дурны [2, с. 315–316].

На печы добрыя рэчы. *Печ* – бадай ці не галава ўсёй хаце, хіба што покуць можа з ёй зраўняцца па важнасці, але покуць – больш ганаровае паняцце. Нездарма ж гавораць: танцаваць трэба ад печкі. Асучасненая *печ* – гэта грубка, пазней камін. Клалі печы *печнікі*, сапраўды на *печы* добрыя рэчы. Печ ласкава грэе і ўспаміны. (Барадулін Р. Печ). Варыянт прыказкі: **Добрыя рэчы ляжаць на печы.** *Гаворыцца пра звычай класці якія-н. прадметы на печ.* – Прыказкі, кн. 1, с. 212: Добрыя рэчы ляжаць на печы [2, с. 183].

Найдаражэйшы той куток, дзе адрэзаны твой пупок. Ото ж яны [Кацярына і Ганна] ў тым шалашы нагаварыліся! Пра што гутарылі? Про тое самае. Нядарам кажучь, для чалавека найдаражэйшы той куток, дзе адрэзаны твой пупок. Дом найчасцей успамінала Ганна. (Карпюк А. Белая дама).

Варыянт прыказкі: **Міл (мілы, дораг) той куток, дзе абрэзалі (рэзалі) пупок.** Пра замілаванне да роднага краю, да мясцін, дзе нарадзіўся хто-н. Сін.: Дарагая тая хатка, дзе радзіла мяне матка; Дзе воўк радзіўся, там і куст яму міл; Дзе нарадзіўся, там і прыгадзіўся; Для ўсякай птушачкі сваё гняздо мілае; Мой родны кут, як ты мне мілы; Няма лепшае справы ад свае хаты; Родная зямелька як зморанаму пасцелька; У родным краю, як у раю. – Насовіч, с. 77; Мілы той куток, дзе рэзалі пупок; Прыказкі, кн. 1, с. 287; Дораг той куток, дзе рэзалі пупок; Мілы той куток, дзе вязалі пупок [2, с. 323].

Не дай бог свінні рог, а хаму панства. На гэты раз справа ўзнялася не з-за Рудніцкага. Надарэмна высцерагалася, ніхто караць за яго мяне і не збіраўся. Ён абрыд усім, бы горкая рэдзька, і нават сваякі смерць быдляка прынялі з палёгкай – цішэчкам завезлі на вясковыя могілкі ды пахавалі. Пляменнік у апраўданне мне заявіў: – Не дай бог свінні рог, а хаму панства! (Карпюк А. Белая дама). Варыянт прыказкі: **Не дай бог свінні рог, а мужыку панства.** Кажуць пра таго, хто, атрымаўшы багацце ці ўладу, пачынае несправядліва адносіцца да такіх, якім быў сам, злоўжываць сваім становішчам. – Насовіч, с. 96; Не дай бог свінні рог, а мужыку панства; Рапановіч, с. 68; Не дай бог свінні рог: нічога на дарозе не прапусціць; Рабкевіч, с. 134; Не дай бог свінні рог [2, с. 365–366].

Ранак за вечар мудрэйшы. Якім туманам, якім падманам аблытала 18-гадовую навучэнку Магілёўскага ПТВ-18 “цудоўная” незнаёмка, што дзяўчына развіталася без жалю з залатымі завушніцамі і заручальным пярсцёнкам. Нават дабавіла да ўпрыгожванняў 20 рублёў. Няўдалая здзелка адбылася 2 сакавіка з 17 да 18 гадзін ля магазіна “Ізмурод”. Ранак за вечар мудрэйшы: 3 сакавіка а адзінаццатай гадзіне яна ўжо звярнулася ў Цэнтральны РАУС, каб знайсці незнаёмку і вярнуць свае рэчы. (Магілёўская праўда, 12 сакавіка 1992 г., № 40). Варыянт прыказкі: **Раніца мудрэйшая (мудрэй) за вечар.** Раніцай прыйдзе больш правільнае рашэнне. Гаворыцца пры адкладванні рашэння чаго-н. на заўтрашнюю раніцу, калі ўсё стане яснай, больш відавочна. Сін.: Пераначуем, болей пачуем (у 2 знач.). – Ляцкі, с. 52; Утра вечара разумней. [2, с. 456].

Стары, што малы. Жаль працяў Іванкава сэрца, падумаў ён, што нядужы ўжо дзед. – Дзедка, хопіць табе ўжо. Бач, колькі нарэзаў! А то дай я табе памагу. – Трапляецца, кажаш, і рачку малому злавіць рыбку скарэй, як старому, – павесялеўшы, зірнуў на Іванку дзед. – А не, унучак. Стары, што малы. І малы, што стары. Дос мне ўжо. Нарэзаў аж у запас. (Стральцоў М. Адзін лапаць, адзін чунь). Варыянт прыказкі: **Старое што (як) малое.** Гаворыцца паблажліва пры ацэнцы якіх-н. дзеянняў, паводзін, выказванняў старога чалавека. – Насовіч, с. 156; Стары як малы; Янкоўскі, с. 144; Старое як малое [2, с. 492–493].

Сядзі ціха, не чапай ліха. – Чыя ж праўда? – з выглядам пераможцы запытаў ён [Анцыпік] і дадаў: – Лезці на ражон нікому не рэкамендуецца. Не чапай нічога, не бойся нікога. Сядзі ціха, не чапай ліха. – Ведаеш, Іване, расчараваў ты мяне ўшчэнт: я ж думаў, што ты застаешся тут і я здам табе школу, каб не вазіцца з рознымі людзьмі... Ну, але раз так, дык так. (Колас Я. На ростанях). Варыянт прыказкі: **Сядзі ціха, калі не хочаш мець ліха.** *Гаворыцца як парада не высоўвацца, не праяўляць залішняй актыўнасці ў жыццёвых абставінах.* – *Ляцкі*, с. 43: Сядзі ціха, калі не хочаш мець ліха [2, с. 500]. Або: **Не чапай ліха, калі спіць ціха.** *Гаворыцца як парада не чапаць каго-н., не задзірацца з кім-н.* **Не чапай ліха, пакуль спіць. Не дражні ліха, пакуль ціха. Не чапай ліха, пакуль ціха.** – *Насовіч*, с. 93: Не будзі ліха, няхай спіць; *Прыказкі*, кн. 1, с. 453: Не будзі ліха, калі спіць ціха; Не будзі ліха, калі ліха спіць; *Ліцвінка*, с. 61: Не руш ліха, калі яно спіць ціха [2, с. 393–394].

Там рай – дзе нас няма. Вядома, там рай – дзе нас няма. І *Канстытуцыя* самая мудрая, пакуль не стане тваёй *канстытуцыяй* і тваім устанавленнем, – нічагуткі не будзе адбывацца, акром трывушчага чакання. (Хатэнка А. Канстытуцыя). Варыянт прыказкі: **Там добра, дзе нас няма.** *Усюды аднолькава. Кажуць іранічна як адмаўленне, што дзе-н. жыццё, становішча і пад. добрае, лепшае, чым тут.* **Добра там, дзе нас няма.** – *Прыказкі*, кн. 1, с. 292: Там добра, дзе нас няма [2, с. 502].

У страху вочы па яблыку. Я, маладзенькая, У пір зайшла. У пірушачцы Смаляныя лавы ўсе. А хай яго паляруш – Загулялася! У страху вочы па яблыку. Дамоў ісці пабаялася. (Барадулін Р. Воды збеглі з гор). Варыянт прыказкі: **У страху вочы вялікія.** *Спазохаўшыся, чалавек перабольшвае небяспеку ці бачыць яе там, дзе яе няма.* – *Насовіч*, с. 168: У страху вочы па яблыку; *Ляцкі*, с. 51; У страху вялізныя вочы; *Прыказкі*, кн. 2, с. 295: У страху вялікія вочы [2, с. 531].

Ядловец не дрэва, курыца не птушка, а баба – не чалавек. Разважалі так – лепш занесці ў карчму, чым у аптэку. Куды больш клапаціліся аб сваёй цільнай карове, чым аб цяжарнай жонцы, якую за мала-веле лупцавалі, бо былі перекананыя – ядловец не дрэва, курыца не птушка, а баба – не чалавек. Бывала, аж чорная ад ботаў ці палена стане. Потым плача, горкімі слязьмі абліваецца. (Карпюк А. Белая дама). Варыянт прыказкі: **Курыца не птушка, а баба не чалавек.** *Устар.* *Гаворыцца як адмоўная ацэнка жанчыны, яе кемлівасці, здатнасці і пад.* [2, с. 295].

Прыведзеныя варыянты прыказак не вычэрпваюць той варыятыўнасці, якая ўласціва парэміялагічным адзінкам беларускай мовы і якая павінна быць як мага паўней адлюстравана ў парэміяграфічных даведніках, перш за ўсё ў парэміялагічным слоўніку беларускай мовы як замежнай.

Літаратура

1. Іваноў, Я. Я. Фразеалагічныя неалагізмы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове / Я. Я. Іваноў // *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich.* – Opole : Wyd-wo UO, 2008. – Т. 3 : *Frazeologia* / red. nauk. W. Mokijenko, H. Walter. – S. 45–53.
2. Лепешаў, І. Я. Тлумачальны слоўнік прыказак / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. – Гродна : ГрДУ імя Я. Купалы, 2011. – 695 с.
3. Прыказкі і прымаўкі : у 2 кн. / склад., сістэма тэкстаў, уступ. артыкул і камент. М. Я. Грынבלата. – Мінск : Навука і тэхніка, 1976. – Кн. 1. – 559 с. ; Кн. 2. – 616 с.
4. Рабкевіч, В. Паслухай, што людзі кажуць: беларускія народныя прыказкі, прымаўкі, прыкметы, жарты / В. Рабкевіч. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1985. – 270 с.
5. Рапановіч, Я. Н. Беларускія прыказкі, прымаўкі і загадкі / Я. Н. Рапановіч – 2-е выд., перапр. і дап. – Мінск : Вышэйшая школа, 1974. – 384 с.
6. Шкраба, І. Крынічнае слова: беларускія прыказкі і прымаўкі / І. Шкраба, Р. Шкраба ; прад. і ўступ. артыкул Р. Шкрабы. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1987. – 286 с.
7. Янкоўскі, Ф. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / склаў Ф. Янкоўскі. – 3-е выд., дапрац. і дап. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – 491 с.